

НАПРАВЛЕННЯ КРИВДНИКА НА ПРОХОДЖЕННЯ ПРОГРАМИ ДЛЯ КРИВДНИКІВ У КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ З ДОМАШНІМ НАСИЛЬСТВОМ В УКРАЇНІ

REFERRAL OF THE ABUSER TO THE PROGRAMS FOR ABUSERS IN THE CONTEXT OF COMBATING DOMESTIC VIOLENCE IN UKRAINE

Берендєєва А.І., к.ю.н.,
доцент кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ

Томіна В.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена виявленню та аналізу юридичних підстав застосування такого спеціального заходу щодо протидії домашньому насильству, як направлення кривдника на проходження програми для кривдників. Авторами зазначено, що цей захід є важливою формою превенції будь-якого насильства, в тому числі і домашнього, оскільки його реалізація сприяє зміні поведінки кривдника. В українському законодавстві створені всі правові умови застосування цього заходу: така можливість передбачена на рівні законів, а також деталізується на рівні підзаконних нормативно-правових актів. Процесуальні аспекти направлення кривдника на проходження програми для кривдників у провадженні у справах про адміністративні правопорушення визначено в Кодексі України про адміністративні правопорушення, а у кримінальному провадженні – у відповідних статтях Кримінального процесуального та Кримінального кодексів. Авторами були виявлені певні колізії під час застосування цього заходу у кримінальному провадженні та запропоновано шлях їх подолання. Також увага приділяється можливості кривдника пройти зазначену програму на добровільній основі та окреслений механізм звернення осіб, які бажають пройти таку програму, до уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування. Під час аналізу цього питання окреслено певні недоліки та запропоновано внести відповідні зміни до законодавства з метою максимального сприяння можливості проходити програму для кривдників на добровільній основі для всіх бажаючих. Також акцентовано увагу на необхідності, аби така послуга носила безкоштовний характер. Окремо підкреслено необхідність проведення просвітницьких кампаній щодо прав не лише осіб, які постраждали від домашнього насильства, а й з приводу інформування кривдників про можливості, які їм надає держава щодо зміни своєї поведінки.

Ключові слова: домашнє насильство, програми для кривдників, обмежувальні заходи, направлення кривдника на проходження програми для кривдників.

The article is devoted to the identification and analysis of the legal basis for the application of such a special measure to combat domestic violence as the referral of abusers to the programs for abusers. The authors noted that this measure is an important form of prevention of any violence, including domestic violence, as its implementation contributes to changing the behavior of the abusers. Ukrainian legislation creates all the legal conditions for the application of this measure: such a possibility is provided at the level of laws, as well as detailed at the level of by-laws. Procedural aspects of referring an abuser to the program for offenders in administrative proceedings are defined in the Code of Ukraine on Administrative Offenses, and in criminal proceedings – in the relevant articles of the Criminal Procedure and Criminal Codes. The authors identified certain conflicts during the application of this measure in criminal proceedings and suggested ways to overcome them. Attention is also paid to the possibility of the abuser to pass the program on a voluntary basis and outlined a mechanism for appealing to persons wishing to pass such a program to the authorized bodies of state power and local self-government. During the analysis of this issue, certain shortcomings were identified and it was proposed to make appropriate changes in the legislation in order to maximize the possibility of conducting a program for abusers on a voluntary basis for all comers. Emphasis is also placed on the need for such a service to be free of charge. Emphasis was placed on the need to conduct educational campaigns on the rights not only of victims of domestic violence, but also on informing abusers about the opportunities provided by the state to change their behavior.

Key words: domestic violence, programs for abusers, restrictive measures, referral of the abuser to the program for abusers.

Домашнє насильство як прояв порушення прав людини є складною багатоаспектною проблемою сучасного суспільства і вимагає від держави негайного реагування. Останніми роками Україна зробила значні кроки вперед у питаннях запобігання та протидії домашньому насильству. Так, починаючи з 2017 року почало формуватися відповідне законодавство, яке за декілька років існування довело свою прогресивність та дієвість.

Основною концепцією протидії домашньому насильству є перевага прав постраждалої особи над правами кривдника, що прямо прописано в національному законодавстві, яке, своєю чергою, сформоване на основі міжнародних стандартів у цій сфері, зокрема на положеннях Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами, більш відомої як Стамбульської конвенції. Ця ідея є пріоритетом у вирішенні багатьох питань з реагування на факти домашнього насильства, зокрема у разі застосування таких спеціальних заходів щодо протидії домашньому насильству, як винесення термінового заборонного та обмежувальних приписів.

Безумовно, допомога особам, які постраждали від домашнього насильства, повинна бути пріоритетом,

проте увага держави повинна бути звернена не лише на постраждалих, а й на кривдників. Якщо ми говоримо про постраждалих, то буде йтися про реагування держави на факт уже вчиненого насильства та діяльність буде спрямована на протидію конкретному прояву такого насильства. Але надзвичайно важливим у боротьбі з домашнім насильством є не лише ефективна протидія, а й запобігання цьому негативному явищу. Більш того, продумана державна політика, спрямована на організацію превентивних заходів, значно покращить рівень протидії цьому явищу. Одним із дієвих механізмів запобігання будь-якому насильству, в тому числі і домашньому, є діяльність, спрямована на зміну поведінки кривдника, що здійснюється під час проходження програм для кривдників.

Метою нашого дослідження є аналіз підстав для направлення кривдників для проходження програм для кривдників та виявлення проблемних аспектів у цій сфері.

Питання щодо протидії домашньому насильству останніми роками стало тематикою наукових досліджень фахівців різних галузей права, зокрема А. Благої, І. Гловюк, О. Ковальової, М. Легенкої, О. Мельниченко, О. Степанюк, О. Харитонової та інших дослідників, які торкалися окремих аспектів досліджуваного питання.

Доволі часто особи, які вчиняють домашнє насильство, не завжди розуміють це. За результатами дослідження, яке було проведено для Фонду ООН у галузі народонаселення у лютому 2021 року, було встановлено, що є значна частка населення, яка толерує фізичне насильство чоловіків стосовно жінок. Так, 28% українців вважають, що фізичне насильство чоловіка проти жінки можна виправдати, зокрема про це стверджують 37% чоловіків і 20% жінок [1]. Це дуже високі цифри, які свідчать про те, що така поведінка є прийнятною і особи просто не вміють вирішувати конфлікти мирним шляхом. На це впливає багато факторів, зокрема алкогольна залежність, психіатричні супутні захворювання, несприятливий і травматичний досвід дитинства. Все це окремо або сукупно може схилити людей до того, щоб вчинити домашнє насильство [2]. З огляду на вищезазначене дуже важливим є формування політики нульової толерантності до насильства взагалі, а кривдники повинні бути цільовою аудиторією посиленої уваги в цьому питанні.

Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами прямо вказує на необхідність запровадження або підтримки програм, які би застосовувалися до кривдників. У Конвенції розрізняють два види таких програм: одна програма спрямована на навчання осіб, що вчинили домашнє насильство, ненасильницької поведінки в міжособистісних стосунках з метою запобігання подальшому насильству та зміни насильницьких манер поведінки; друга програма визначена як лікувальна та повинна бути спрямована на профілактику рецидивів з боку правопорушників, зокрема з боку осіб, що вчинили статеві злочини [3].

В Україні на законодавчому рівні встановлена можливість проходження програм першого типу. Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» передбачено проходження програми для кривдника, яка передбачає комплекс заходів, що формується на основі результатів оцінки ризиків та спрямований на зміну насильницької поведінки кривдника, формування у нього нової, неагресивної психологічної моделі поведінки у приватних стосунках, відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, у тому числі до виховання дітей, на викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків [4]. У такому ж значенні така програма передбачена у Законі України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» стосовно особи, яка вчинила насильство за ознакою статі [5]. Методологічні засади та особливості проходження такої програми зафіксовані у Типовій програмі для кривдників, затвердженій наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434 [6]. Процесуальні аспекти направлення кривдників на проходження програми містяться у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), Кримінальному та Кримінальному процесуальному кодексах України (далі – КК та КПК). Таким чином, суд має можливість застосовувати цей спеціальний захід як у рамках кримінального провадження, так і в рамках провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Стаття 39-1 КУпАП передбачає можливість застосовувати цей захід одночасно із вирішенням питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення у разі вчинення домашнього насильства чи насильства за ознакою статі [7], тобто за вчинення правопорушення, передбаченого статтею 173-2 КУпАП.

Стаття 194 КПК передбачає можливість суду в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, застосувати до особи, яка підозрюється у вчиненні такого кримінального правопорушення, такий обмежувальний захід, як направлення для проходження програми для кривдників [8]. Таким чином, на відміну від провадження у справах про адміністративні правопору-

шення, де суддя може направити кривдника на програму лише у разі вчинення домашнього насильства чи насильства за ознакою статі, тобто коли особу буде визнано винуватою у вчиненні правопорушення, передбаченого статтею 173-2 КУпАП, у кримінальному провадженні суд має право це зробити стосовно особи, яка підозрюється, тобто ще до встановлення у судовому порядку її вини.

Також звернемо увагу на те, що йдеться не про одну статтю 126-1 КК, яка передбачає відповідальність за вчинення домашнього насильства, а за доволі широку категорію злочинів, пов'язаних з домашнім насильством. У своїй Постанові від 12 лютого 2020 року Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду дійшла висновку, що формулювання поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» є ширшим за поняття «домашнє насильство» у нормі статті 126-1 КК і може полягати не лише у вчиненні цього злочину, а й в інших суспільно небезпечних діяннях, які мають ознаки домашнього насильства. Тому поняття «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» не є відсилочним, у розумінні законодавця має комплексний характер й регламентується у різних сферах суспільних відносин. Тому для встановлення змісту згаданого поняття слід виходити з конкретних фактичних обставин справи, а не тільки з кваліфікації дій винуватця. У контексті зазначеного «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» слід вважати будь-яке кримінальне правопорушення, обставини вчинення якого містять хоча б один із елементів, перелічених у ст. 1 Закону № 2229-VIII, незалежно від того, чи вказано їх у відповідній статті (частині статті) КК як ознаки основного або кваліфікованого складу злочину [9].

Втім подібний підхід до розуміння терміна «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» викликає певні критичні зауваження фахівців. Зокрема, О. Харитонова зауважує, що подібний підхід видається надто широким, розмитим, містить ризики відсутності належного рівня правової визначеності та не враховує сам криміноутворюючий складник домашнього насильства як юридичного поняття, яке було створене укладачами Стамбульської конвенції, щоб відобразити певне соціальне явище, коли саме у домашньому колі людина виявляється особливо вразливою, беззахисною, втрачає довіру і безпеку там, де, здається, мала би бути впевненою у комфорті та захищеності, і ця уразливість, яка є результатом структурних соціальних асиметрій, що вкорінені у наше життя, виступає криміногенним фактором домашнього насильства та зумовлює невтішну статистику злочинності у цій сфері, яка свідчить, що потерпілими від насильства є переважно жінки [10, с. 42]. Можливо, у деяких випадках занадто широке розуміння юридичної категорії «злочин, пов'язаний із домашнім насильством» не є доречним, але у дотичності до досліджуваного нами питання таке широке трактування є позитивним моментом, оскільки дає більше підстав застосовувати такий спеціальний захід, як направлення кривдників на проходження програми для кривдників.

Також застосовувати цей захід можна і під час судового розгляду, що регламентовано статтею 91-1 КК. Зазначена стаття передбачає, що в інтересах потерпілого від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання, суд може застосувати до особи, яка вчинила домашнє насильство, направлення для проходження програми для кривдників [11].

Таким чином, під час кримінального провадження у злочинах, пов'язаних з домашнім насильством, в інтересах потерпілої особи від такого злочину суддя може застосовувати цей захід на різних стадіях провадження:

1) під час досудового розслідування стосовно особи, яка підозрюється у вчиненні такого кримінального правопорушення;

2) під час судового провадження одночасно з призначенням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, або звільненням від кримінальної відповідальності чи покарання.

У кримінальному провадженні направлення кривдників на проходження програми для кривдників належить до обмежувальних заходів та повинне здійснюватися відповідно до вимог, що висуваються до цих заходів. І тут виникає юридична колізія щодо строків застосування цього заходу, адже суддя зобов'язаний прописати термін, на який кривдник направляється на проходження програми. Так, стаття 194 КПК встановлює, що такий обов'язок може бути покладений на підозрюваного, обвинуваченого на строк не більше двох місяців з можливістю щодо продовження [8], а у статті 91-1 КК встановлено, що цей захід може застосовуватися на строк від одного до трьох місяців і за потреби продовжуватися [11]. Але ж стаття 28 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначила, що кривдника може бути направлено судом на проходження програми для кривдників на строк від трьох місяців до одного року [4]. Так, на який же строк повинен визначити суддя виходячи із цієї юридичної колізії, якщо за КПК максимальний термін два місяці, за КК – три місяці, а в законі – від трьох місяців?

Деякі судді потрапляють у пастку таких колізій. Так, в одному з вироків зазначається: «Застосувати до обвинуваченого ОСОБА_2 обмежувальний захід у вигляді направлення для проходження програми для кривдників строком на два місяці» [12]. Хоча таку колізію доволі просто можна подолати. Оскільки це змістова колізія між нормативно-правовими актами однакової юридичної сили, то відповідно до листа Міністерства юстиції України від 26.12.2008 року № 758-0-2-08-19 «Щодо практики застосування норм права у випадку колізії» у разі розбіжності між загальним і спеціальним нормативно-правовим актом перевага надається спеціальному [13]. У такому разі таким спеціальним актом буде Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», тож судді повинні вказувати термін на свій розсуд, але в проміжку з трьох місяців до року, як цього вимагає Закон. З урахуванням вищезазначеного ми погоджуємося з І. Гловюк, що і нормативна база, і правозастосування у аспекті кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, потребують вдосконалення у аспекті відповідності Стамбульській конвенції та ефективності розслідування домашнього насильства [14].

Окрім направлення судом, законодавство передбачає можливість кривдника відвідувати програму для кривдників за власною ініціативою на добровільній основі [4]. Фактично це може відбуватися у двох випадках: коли особу притягнули до адміністративної або кримінальної відповідальності, але суд не направив на проходження такої програми. Інший випадок, коли особа розуміє, що її поведінка може призвести або навіть уже призвела до вчинення нею домашнього насильства, але вона не була притягнута до відповідальності. З урахуванням цього постає питання: яким чином такої особі потрапити на програму? Перш за все, потрібно, аби особа була обізнана з такою можливістю. Для цього важливі просвітницькі кампанії, які би не тільки звертали увагу на права осіб, що постраждали, а й інформували кривдників про таку передбачену законодавством можливість пройти програму з метою корекції своєї поведінки. Також про таку можливість доречно було би інформувати кривдника працівникам поліції під час реагування на факти домашнього насильства, а також суду роз'яснювати таку можливість під час винесення рішення шляхом зазначення цього у постанові або вирокі.

Далі механізм для осіб, які є безпосередньо кривдниками в розумінні Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», тобто як осіб, які вчинили домашнє насильство у будь-якій формі [4] та від-

повідно були притягнуті до відповідальності, і щодо осіб, які не притягувалися з цього приводу до відповідальності, дещо різняться. Для першої категорії досить звернутися до уповноваженої особи місцевої державної адміністрації або органу місцевого самоврядування, яка відповідно до законодавства повинна організувати проходження кривдником такої програми на добровільній основі, як того вимагає законодавство.

І для кривдників, яких направив суд, і для кривдників, які самі звернулися, така соціальна послуга відповідно до статті 21 Закону України «Про соціальні послуги» надається в обов'язковому порядку, причому за рахунок бюджетних коштів. Вказана стаття зазначає, що рішення про обов'язкове надання соціальних послуг (проходження індивідуальних корекційних програм) приймається стосовно осіб, які вчинили насильство за ознакою статі, домашнє насильство чи жорстоке поводження з дітьми; а також осіб, яких судом направлено на проходження програми для кривдників [15].

Що ж стосується осіб, які офіційно кривдниками не визнані, процедура дещо інакша. Вони можуть звернутися із заявою про надання такої послуги до уповноважених органів системи надання соціальних послуг, до яких, згідно із Законом України «Про соціальні послуги», на місцевому рівні належать місцеві державні адміністрації та виконавчі органи міських рад міст обласного значення, рад об'єднаних територіальних громад [15], тобто які і є відповідальними за організацію програм для кривдників. Відповідно до статті 21 Закону України «Про соціальні послуги» рішення про надання чи відмову у наданні соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів приймає структурний підрозділ з питань соціального захисту населення [15]. Тобто законодавством питання щодо надання такої послуги особам, які офіційно не є кривдниками, віддається на розсуд місцевої влади. На наш погляд, надзвичайно важливо, аби така послуга надавалася, причому саме за рахунок бюджету. Адже те, що особа вирішила звернутися, свідчить про те, що вона усвідомлює проблему і, що найголовніше, готова її вирішувати. Отже, на наш погляд, пп. 4 п. 5 ст. 21 Закону України «Про соціальні послуги» потрібно викласти в такій редакції: «4) осіб, які звернулися за власною ініціативою на добровільній основі або яких судом направлено на проходження програми для кривдників». На наш погляд, таке формулювання більше сприятиме успішній боротьбі з домашнім насильством.

Таким чином, в Україні на законодавчому рівні сформовані умови для проходження кривдниками відповідних програм. По-перше, створена правова основа щодо функціонування програми для кривдників у законах України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», а методологічні засади та особливості проходження такої програми зафіксовані у Типовій програмі для кривдників, затвердженій Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434. Що стосується процесуального забезпечення норм матеріального права, вказаних у зазначених нормативно-правових актах, то вони передбачені статтями 39-1 КУпАП, п. 5 ч. 6 статті 194 КПК, п. 5 ч. 2 статті 91-1 КК. Таким чином, направлення кривдника на проходження програми для кривдника може відбуватися у провадженні у справі про адміністративні правопорушення, передбачене статтею 173-2 КУпАП, а також під час кримінального провадження у злочинах, пов'язаних з домашнім насильством. Під час застосування судом у кримінальному провадженні цього обмежувального заходу важливо звертати увагу на те, що програма повинна призначатися на строк від трьох до одного року, як цього вимагає Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству».

В українському законодавстві також передбачена можливість пройти програму для кривдників на добровільній

основі за власним бажанням, що можна зробити шляхом звернення до уповноважених органів системи надання соціальних послуг. Для успішної боротьби з домашнім насильством дуже важливо, аби така соціальна послуга надавалася всім, хто її потребує, на безкоштовній основі, з огляду на що ми пропонуємо внести відповідні зміни до Закону України «Про соціальні послуги». Також важливим є інформування кривдників про можливість пройти таку програму, що може здійснюватися шляхом просвітницьких кампаній, а також роз'яснення цього права кривднику працівниками поліції та судом.

Незважаючи на те, що в Україні правові підстави направлення кривдника на проходження програми для кривдників зафіксовані, реалізація цього заходу на практиці ускладнена через низку проблем, які в основному мають правозастосовний характер. На сьогодні склалася ситуація, яка сприяє тому, що кривдники, спрямовані судом, ухиляються від проходження цієї програми, а передбаченої законодавством кримінальної відповідальності за це не несуть, оскільки уповноважені суб'єкти навіть не воло-

діють інформацією щодо таких осіб. І тут виникає багато проблем: по-перше, кривдник не пройшов програму, тобто не зміг пройти курс, який, ймовірно, міг би вплинути позитивно на зміну його поведінки. По-друге, такий кривдник ще й уникнув відповідальності за це, що нівелює закон у його очах і дозволяє впевнитися у своїй безкарності. По-третє, це все негативно відображається на особі, яка постраждала від домашнього насильства, адже в такому разі держава не виконала перед нею свої зобов'язання щодо протидії домашньому насильству. Це ми визначили негативні наслідки щодо однієї конкретної ситуації. У своїй сукупності такі факти значно підривають зусилля держави у питаннях запобігання та протидії домашньому насильству загалом, адже доволі досконале законодавство у цій сфері повністю нівелюється некоректним правозастосуванням різних суб'єктів у сфері боротьби з домашнім насильством, від правильності дій яких залежить кінцевий результат. З урахуванням важливості висвітлення цих проблем зазначеному питанню ми присвяtimo окреме наукове дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ставлення громадян до ґендерно зумовленого та домашнього насильства. URL: https://ukraine.unfpa.org/uk/GBV_survey2021 (дата звернення: 14.01.2022).
2. Kadiani A., Chaudhury S., Saldanha D., Pande N., Menon P. Psychosocial profile of male perpetrators of domestic violence: A population-based study. *Industrial Psychiatry Journal*. 2020. V. 29, Issue 1. P. 134–148. URL: <https://www.industrialpsychiatry.org/article.asp?issn=0972-6748;year=2020;volume=29;issue=1;spage=134;epage=148;aulast=Kadiani> (дата звернення: 14.01.2022).
3. Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. URL: <https://rm.coe.int/168008482e> (дата звернення: 14.01.2022).
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 52. Ст. 561.
6. Про затвердження Типової програми для кривдників : Наказ Міністерства соціальної політики України від 01.10.2018 № 1434. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 07.12.1984 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>. (дата звернення: 15.01.2022).
8. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10. Ст. 88.
9. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 12.02.2020, справа № 453/225/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679?fbclid=IwAR2tMGq2quT9kUM7GfBpjXGztbzjP7v8HjEly5VWHTCQyKR0bVgsGxmib0> (дата звернення: 15.01.2022).
10. Харитонova O.B. Домашнє насильство та доступ жінок до правосуддя: правові бар'єри. *Вісник Асоціації кримінального права України* 2020. № 1(13). С. 29–60.
11. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
12. Постанова Лисянського районного суду Черкаської області від 3.11.2020, справа № 700/722/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92593493> (дата звернення: 15.01.2022).
13. Щодо практики застосування норм права у випадку колізії : Лист Міністерства юстиції України від 26.12.2008 року № 758-0-2-08-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0758323-08#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
14. Гловюк І. Застосування положень КК та КПК стосовно кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zastosuvannya-polozhen-kk-ta-kpk-stosovno-kryminalnyh-pravoporushen-pov-yazanyh-iz-domashnim-nasylstvom/> (дата звернення: 15.01.2022).
15. Про соціальні послуги : Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 18. Ст. 73.